

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ РОБІТНИЦТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Сугак В.В.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Досліджено рівень освіченості серед промислових робітників Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено відсоткову частку витрат на освіту та кількість освічених робітників на промислових підприємствах. Встановлено зв'язок та вплив рівня освіти на продуктивність праці.

Ключові слова: економіка, промисловість, робітництво, освіченість, культурний рівень.

Починаючи з 1861 р. або пореформеного періоду, в більшості регіонів Російської імперії, у складі якої знаходилась більша частина території сучасної України, сталися потужні зміни. Не оминув цей процес і Південь країни, де були зосереджені сировинні ресурси, врожайні ґрунти та резерви корисних копалин. У другій половині ХІХ ст. відчутно підвищилися фінансове, економічне, торгівельне залучення Півдня до складу певних структур імперії на державному рівні та вихід регіону на міжнародну арену, що вельми вплинуло на динаміку показників соціально-економічного життя. Економічне зростання призводило до змін в суспільному житті, робота на індустріальних підприємствах породила новий соціальний прошарок – робітництво.

За підрахунками професора економіки К. Г. Волобого, який докладно вивчав промисловий розвиток в Україні, систематизуючи зібрані матеріали по окремим галузям, в Херсонській губернії у 1888 р. нараховувалось 426 промислових підприємств з загальною кількістю 8 тис. 598 робітників, в 1893 р. вже 554 з 13 тис. 655 робітників [1, арк. 20]. У своєму дисертаційному дослідженні М. М. Москалюк докладно аналізує джерела формування робітництва і констатує, що промислові робітники були представниками різних соціальних груп. Осередок формувалася зі спадкових працівників попередніх промислових мануфактур та державних виробництв. Більша частина промислових робітників України були переселенцями з селищ. Поява у містах нового соціального прошарку – робітництва – сприяла розширенню місткості внутрішнього ринку, адже будучи незалежним та позбавленим засобів виробництва, робітник купував необхідні йому речі на ринку, тим самим спонукаючи до зростання кількості товарів відповідно до попиту на них дедалі більшої кількості робітництва [2, с. 39].

Дослідження освітнього рівня робітництва належить до малозабезпечених джерелами тем. Матеріали про освіту робітників Російської імперії, та Південного регіону зокрема, є одиничними. Докладних свідчень про культурне повсякдення робітників збереглося обмаль, в основному їх можна зустріти у звітах та матеріалах фабричних інспекторів, санітарних лікарів, адміністрацій підприємств та робітничих союзів, що складають джерельну базу дослідження. А монографічні роботи радянських істориків та економістів, таких як Ю. І. Кирьянов, Е. Е. Крузе, Ф. С. Лось, О. О. Нестеренко, В. В. Пажитнов, О. А. Парасунько, С. І. Потолов, становлять його історіографічну основу.

Метою даної розвідки є дослідження освіти, як однієї зі складових бюджетних витрат промислових робітників, систематизація та узагальнення існуючих розрізнених свідчень про рівень освіченості серед робітництва Південної України.

Точних свідчень про ступінь освіченості народонаселення України у ХІХ ст., на жаль, немає. Відомо, що у Російській імперії до початку ХХ ст. було 73 % неписьменних. У наявних відомостях до складу письменних включали всіх, хто вмів читати хоча б по складах і міг розписатися. Через це відсоток освічених був значно перебільшений. Згідно перепису 1897 р. у російській імперії кількість письменних становила 29,3 % серед чоловіків та 13,6 % серед жінок, середній відсоток освічених складав 21,1%. Серед сільського населення кількість письменних складала 17,4 %, в тому числі серед жінок 9,8 %.

У містах, відповідно, нараховувалось 45,3 % освічених, в тому числі 35,6% жінок та 53% чоловіків, тобто значно більше ніж у селах. Ця різниця пояснюється не лише тим, що сільськогосподарська техніка була дуже примітивною і що село постійно відставало від міста, а й пізнім скасуванням кріпацтва, пережитки якого ще довго зберігались, особливо у сільському господарстві. Серед робітників відсоток освічених був значно вищим ніж серед селян, адже обслуговування промислової техніки вимагало відповідних знань [3, с. 159-160]. За переписом 1897 р. кількість письменних робітників у Херсонській губернії із загальної кількості у 82 тис., складала 44 тис. 192 чоловіків та 2 тис. 614 жінок. Загалом обох статей 46 тис. 806 – 57,1 %. За цим показником Херсонська губернія посідала перше місце серед українських губерній. В інших південних губерніях цей відсоток був трохи меншим, у Таврійській – 54,2 %, у Катеринославській – 48,2 %. В Одесі 59%, у Києві 62,3%. Для порівняння, на 1892 р. серед промислових робітників Одеси було 40% освічених, тоді як у центральних губерніях таких нараховувалось від 22 до 36% [4, с. 11].

Відсоток письменних робітників у великих містах був вищим, ніж на периферії та у тих губерніях, які розташовані ближче до центральних районів європейської частини Російської імперії. Порівняно високий відсоток освічених робітників простежується у тих губерніях, де швидкими темпами розвивалися промислові підприємства. Загальний відсоток письменних робітників в Україні становив – 50,8. В умовах стрімкого промислового розвитку поширення письменності серед робітництва гальмувалось соціально-економічними умовами їхнього життя.

Промислові власники не були зацікавлені у розповсюдженні освіти серед робітників, адже неосвіченими людьми легше керувати. Прикладом здирницького поводження з неосвіченими робітниками можуть слугувати протизаконні операції з грошима голови Товариства робітників фабрик та заводів Одеси В. Зеленевського, який, користуючись невіглаством членів Товариства, із 100 чоловік 29 були повністю неписьменними, решта могли лише поставити свій підпис, самотійно розпоряджався їх коштами та привласнював їх. За що був звинувачений

чений у шахрайстві та викликаний із поясненнями до прокурора.

Без елементарних знань робітники не могли працювати із машинами та обладнанням. Тому в окремих випадках промисловці були змушені відкривати школи при своїх підприємствах. Вартість таких шкіл обходилась в середньому 900-1000 руб. на рік. Проте ці витрати не тільки не були відчутні для акціонерних товариств і промисловців, а навпаки збільшували їх дивіденди.

Для доброї роботи були потрібні спеціальні фахові знання, але ремісничих шкіл на той час було лише кілька, а технічних училищ, про потребу в яких неодноразово згадували на сторінках преси, взагалі не було. Прикладом звернення уваги на цей факт слугують статті середини 1870-х рр. в «Одеском вестнике» М. Алфьорова [5] та артилерійського полковника П. Залеського [6], де автори доводили необхідність відкриття шкіл та училищ тим, що іноземці поступово ставали господарями міста, будучи власниками більшості промислових підприємств.

У 1870-х рр. Міністерство народного просвітлення вирішувало проблему обов'язкового відвідання шкіл учнями майстерень, фабрик та заводів. Промислові підприємства, які мали таких учнів, мали сплачувати 0,5-2 % податків із зарплатні або не менше 1 руб. 50 коп. на рік з кожного робітника. Збір земствами та міськими органами влади встановленого шкільного податку з фабрик та заводів мав бути зменшений на ту суму, яку підприємство витрачало на влаштування біля себе шкіл. Заплановано було обов'язкове відкриття однієї школи в радіусі 4 верст (1 верста = 1, 06 км.) у всіх місцевостях, де кількість робітників на одному або кількох підприємствах є більшою за 560 чоловік. Про відкриття подібних навчальних закладів власники підприємств мали дбати самостійно.

У 1880-х рр. в уряді вирішили, що при відкритті шкіл для малолітніх робітників, які працювали на промислових підприємствах, всі витрати, які були пов'язані з навчанням та утриманням фабричної інспекції, повинні бути здійснені за рахунок держави. Попри це, у всіх фабричних школах, які утримувались урядом, стягувалась плата у розмірі 2 руб. на рік з кожного учня. Встановлення плати за навчання пояснювалось тим, що це звеличувало процес навчання перед батьками, які до безплатного вчення ставились із недовірою та без належної уваги. Через обмеження терміну праці малолітніх на заводах та фабриках, окрім вечірніх, були введені й ранкові класи.

У 1887 р. в уряді розглядалися проекти уставів промислових училищ Міністерства народної освіти. Ще 1878 р. ці проекти були представлені міністру фінансів, який на той час завідував більшістю технічних училищ, та мав розробити план розвитку промислової освіти в імперії. У 1881 р. відповідні задуми були направлені до відомства народної освіти. Вирішено розпочати відкриття ремісничих, нижчих та середніх училищ.

В регіональній пресі обговорювалось питання можливості заміни шкільними майстернями промислових та ремісничих навчальних закладів. Для цього потрібно було, щоб промислова справа у цих училищах вивчалась системно та у певній послідовності. Багато училищ не мали достатніх коштів для ведення такого навчання за учбовими програмами. Конгрес 1888 р. у м. Бордо визнав, що самостійно індустріальна галузь не в змозі підготувати достатньої кількості потрібних їй робітників через: 1) дрібний розподіл праці, що не давав учню можливості вивчити справу у всій її сукупності; 2) надзвичайна конкуренція, яка не залишала часу на навчання.

Загальноосвітніх шкіл у робітничих районах не було. Ремісничі залізничні училище в Одесі відкрили лише на початку 90-х рр. XIX ст. Навчання там велось вкрай погано, учні, не дивлячись на те, що вони були неповнолітніми, перші два роки працювали й займалися по 8 годин на добу, а останні три роки – по 9. Обладнання майстерні, в якій вони навчалися, було зовсім старим, інструментів не вистачало. Спеціальних технічних предметів не викладали, популярних технічних підручників не було, через брак коштів для їх придбання [7, с. 11-13].

Метою фабрично-технічних училищ була підготовка вчених майстрів для фабрик та заводів. Випускники подібних закладів повинні були за статутом три роки працювати на підприємстві для отримання звання вченого майстра. Але тут вони зустрічали перешкоди з боку тих майстрів, які вже там працювали, не маючи відповідної освіти, та відмовляли освіченим через страх втратити роботу. Тому випускникам технічних навчальних закладів доводилось отримувати рекомендацію на роботу від промислового власника. На 1890 р., за офіційними даними Департаменту торгівлі та мануфактур, із загальної кількості 21 тис. 810 завідуючих фабрично-заводським виробництвом, лише 1 тис. 471, тобто 7 %, отримали технічну освіту. Значна частина обізнаних майстрів припадала на металургійну галузь.

Одеське відділення Російського технічного товариства у 1890-х рр. займалося організацією вечірніх курсів для фабрично-заводських робітників. Збереглася переписка про обрання Л. В. Кірхнера головою фабрично-заводського товариства, яке займалося розповсюдженням технічних знань серед робітників та підвищенням їх розумового рівня. З 1895 по 1900 рр. помітне зростання кількості шкіл і учнів у них. Тижневик «По морю і суше» розповідав про відкриття у 1896 р. безплатної бібліотеки-читальні у Єлисаветграді для робітників [8, с. 64]. А «Жизнь Юга» висвітлював законопроект 1897 р. обов'язкової шкільної освіти для малолітніх робітників на фабриках та заводах. Для організації такого навчання планувалося встановити особливий податок з промисловців для відкриття шкіл [9, с. 29].

Отже, наприкінці XIX ст. після численних звернень у пресі та урядових дискусій про необхідність відкриття нижчих, середніх та вищих технічних навчальних закладів, подібні установи почали відкриватися по всіх містах Херсонської губернії та всьому Півдню. Окрім училищ відкривалися й школи для малолітніх працівників фабрик та заводів і спеціальні шкільні майстерні для фабрично-заводських учнів. Освіту почали отримувати й діти промислових робітників, для яких почали відкривати школи. Спеціальні товариства займалися організацією вечірніх курсів та розповсюдженням технічних знань. Наявність кваліфікованих робітників на промислових підприємствах вимагав стрімкий індустріальний розвиток, де виконання складних завдань було неможливим без певних технічних навичок та знань.

Сучасні дослідники визначають рівень культури, як один із основних чинників впливу на якість роботи. Схильність до виконання правил поведінки на підприємстві та техніки безпеки, щоб вберегти себе від отримання травм, дисциплінованість та здатність до компромісу у конфліктних ситуаціях, у значній мірі залежали від освітнього рівня робітника. Обережне ставлення до промислового обладнання та більш стримане – до адміністрації, були наслідком культурного зростання робітництва. Невігластво, навпаки, було однією з причин низької трудової дисципліни, що змушувало промислових власників посилювати контроль на підприємстві.

Список літератури:

1. Ф. XXXVIII Архів К. Г. Воблого. – Спр. 400. Свідчення про промисловість України по галузях за 1868-1895 рр. – 30 арк.
2. Москалюк М. М. Джерела формування робітників переробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Університет. – 2008. – № 6. – С. 39-47.
3. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX ст. і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав, 1952. – 180 с.
4. Лазарович С. Экономическая жизнь г. Одессы // Южнорусский альманах. Т. 6. / Под ред. Маркевича А. И., Попандопуло А. С. – Одесса: Изд-е Сандомирского Ю., 1900. – С. 2-12.
5. Алферов Н. О необходимости реальных училищ и технических школ на Юге России // Одесский вестник. – 1871. – 9 ноября.
6. Залесский П. Об устройстве в г. Одессе высшего технического училища // Одесский вестник. – 1874. – 8 февраля.
7. Першина З. В. Имени Январского восстания. – Одесса: Книжное изд-во, 1963. – 228 с.
8. По морю и суше. – 1896. – № 4.
9. Жизнь Юга. – 1897. – № 2.

Сугак В.В.

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

УРОВЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ РАБОЧИХ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

Исследован уровень образования среди промышленных рабочих Юга Украины во второй половине XIX – в начале XX в. Определена процентная часть расходов на образование и количество грамотных рабочих на промышленных предприятиях. Установлена связь и влияние уровня образования на продуктивность труда.

Ключевые слова: экономика, промышленность, рабочие, образование, культурный уровень.

Sugak V.V.

Odessa I.I Mechnikov National University

EDUCATION LEVEL WORKERS OF SOUTH UKRAINE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

Summary

Investigated the level of education among the industrial workers of the South of Ukraine in the second half of the XIX – early XX century. Determine the percentage of the cost of education and the number of literate workers in industrial enterprises. Establish a connection between the level of education and the impact on the productivity of labor.

Key words: economy, industry, workers, education, cultural level.